

ЮСТУС ЛІПСІЙ У БІБЛІОТЕКАХ МОГИЛЯНСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ (до питання про джерела формування політичних поглядів Пилипа Орлика)

Пилип Орлик навчався у Києво-Могилянській академії, коли професором поетики, риторики, філософії і богослов'ї, а з 1694 р. префектом був Стефан Яворський¹. Пізніше у своєму щоденнику, дізнавшись про смерть Яворського, Орлик записав: «Мій вчитель риторики і філософії, а потім мій сповідник, який дуже мене любив»². У відомому листі до Яворського, що був написаний 1721 р. після загибелі Карла XII, коли гетьман на вигнанні опинився у скрутній ситуації і навіть мав намір просити Петра I про помилування, Орлик звертався до свого авторитетного наставника як «учень до вчителя, як (хоч і недостойний таким нарікатися) син до батька, мов вівця до пастиря»³, прохаючи про допомогу та підтримку. Поза сумнівом, спілкування з такою високоосвіченою людиною, як Яворський, під час навчання у Києві не могло не вплинути на світогляд та політичні уявлення Пилипа Орлика, згодом викладені у Конституції 1710 р. та інших документах.

Запис курсу риторики, читаного Яворським, не зберігся, проте цілком вірогідно, що власне тут Орлик мав би ознайомитися не тільки з творами античних істориків та філософів, а й із новітніми на той час ідеями природного права та роздумами про форми державного устрою у працях європейських мислителів XVI–XVII ст. На це припущення наштовхує опис бібліотеки Стефана Яворського, в якій було понад 600 книг, у тому числі, за підрахунками Сергія Маслова, близько 40 західних праць історичного, юридичного та географічного змісту⁴. Окрім античних авторів, книжки європейських учених XVI–XVII ст., як-от: Дієго де Сааведри «*Symbola Christiana politica*», «*De republica libri VI*» Григорія Петра Тулузького, польський

¹ Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 609.

² Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори / Упор. М. Трофимук, В. Шевчук. К., 2006. С. 364.

³ Там само. С. 153.

⁴ Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. К., 1914. С. 35–36.

переклад «*Relazioni universali*» Джовані Болеро, «*Hortus historico-politicus*» Еліаса Ройснера та низка інших. У цьому переліку особливий інтерес становлять праці Ніколо Мак'явелі «*Utrum licet tyrannis rebeleare*» («Чи випадає позбутися влади тиранів») та Юстуса Ліпсія «*Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex*» («Шість книг політиків або громадянського вчення»). Остання книжка уперше видана 1589 р., до середини XVIII ст. витримала 74 перевидання¹. Котре з них належало Яворському – встановити неможливо, проте, зваживши на популярність творів лейденського професора, цілком допустимо вважати, що цю працю Стефан Яворський використовував у своєму київському курсі риторики. На це, серед іншого, вказує й той факт, що Ліпсій належав до найцитованіших авторів (з-поміж не античних) у підручних словниках латинської фразеології, які вживалися під час вивчення риторики в колегіумах Товариства Ісуса, а сам Яворський, як відомо, свого часу навчався у єзуїтських школах Львова, Любліна й Познані та у Віленській єзуїтській академії.

Юстус Ліпсій (Йоост Ліпс, 1547–1606), філософ і філолог, видавець і коментатор Тацита, професор Лейденського університету, був одним із найвпливовіших політичних мислителів ранньомодерної доби аж до появи праць теоретиків природного права Гуго Гроція та Самуїла Пуфендорфа. Що ж до використання Ліпсія у курсах риторики, то це зумовлювалося не так політичною значущістю його праць, як тим, що Ліпсій, взоруючись на Тацита, запровадив «новий стиль» у прозу (так званий «тацитизм»), зорієнтований не на імітацію Цицерона, як було доти, а на стилістику Сенеки і Тацита². Про Ліпсія писали, що він знав «усього Тацита напам'ять»³. Як і Тацит, Ліпсій на перший план ставив моральні якості володаря: побожність, сумління, мудрість і пам'ять, яка є матір'ю мудрості. Володар мусив бути добрим і справедливим до всіх підданих, бо піддані беруть з нього приклад, і добирати розумних сенаторів та відданих і правдомовних слуг: «не добрий той сенатор, який правди не мовить, або так мовить, що можна зрозуміти по-різному»⁴. За Ліпсієм дві речі зміцнюють державу – сила і цнота, і дві речі її занепащають – сила і зlodіяння. Сила – це воїни і «твердині», себто зам-

¹ Augustyniak U. *Wazowie i «królowie rodacy»*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku. Warszawa, 1999. S. 22.

² Поп.: Niedźwiedz J. *Nieśmiertelne teatru sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.* Kraków, 2003. S. 73, 77–79 та ін.

³ Пекарский П. *Наука и литература в России при Петре Великом*. Т. 1. СПб., 1862. С. 218.

⁴ Цит. за польським перекладом «*Politicorum sive civilis doctrinae*» Павла Щербица: *Politica pańskie to jest nauka, jako pan i każdy przelożony rządnie żyć y sprawować się ma*. Kraków, 1595. S. 51 (2 вид.: Kobryn: W drukarni Andrzeja Piotrkowczyka, 1608; 3 вид.: Kraków, 1695).

ки та міста (перекладач Павел Щербиц від себе додав, що більшу значущість мають не замки, а міста, оскільки їх обороняє усе населення ¹).

Два розділи праці присвячено війнам, які Ліпсій поділяє на пограничні та громадянські. Загалом не схвалюючи воєн, він усе ж пише, що краще загинути разом з усім військом, ніж жити в неволі, і водночас наголошує на обов'язковій володаря підтримувати мир: «Якби війни тривали безперервно, то земля б опустіла і все перетворилося на попіл. Кінцем навіть найдовшої війни є мир, і слово гарне, і річ дуже приємна» ², бо навіть несправедливий мир корисніший, ніж найсправедливіша війна. Громадянську війну Ліпсій характеризує або як боротьбу підданих проти володаря, або між собою. Причиною її є бунти, заворушення, тиранія. Достаток і багатство псують громадянські звичаї, стверджує Ліпсій ³. Ті, в кого нічого немає, заздрять багатим, і це може викликати громадянську війну. Ще однією її причиною є панування володаря всупереч звичаю і праву, відтак тирана належить або вбити, або терпіти. Як пише Ліпсій: «Убити – це високий помисл того, хто воліє краще вмерти, ніж дивитися на тирана. У Греції вшановували як бога того, хто вбивав тирана» ⁴. Проте сам філософ надає перевагу терпінню, бо й тиранові владу надано від Бога, відтак терпіти – це виконувати волю Божу, яка призначила володарю зверхність, а підданим послух. Їм залишається згадувати добрі часи й просити у Бога доброго володаря, та й переміна користі не несе ⁵. Та все ж на питання, яким буде кінець тирана, Ліпсій відповідав: «Скинути його, або ж умертвити, влада тирана коротка і проклята».

Популярність Ліпсія не оминула києво-могилянських професорів, про що свідчать описи їхніх бібліотек. Годі згадати, що серед книжок, належних Теофану Прокоповичу, було аж п'ять видань праці Ліпсія «*Politico-rum*» ⁶, а в бібліотеці Гедеона Вишневського, який у 1711–1712 рр. читав у Києво-Могилянській академії курс риторики – два видання цього ж твору (1594 та 1628 рр.) ⁷. Відтак, не дивно, що Симон Кохановський, професор піітики у 1710–1711 навчальному році, викликаний 1718 р. Теофаном Прокоповичем до Петербурга ⁸, взявся за переклад іншої Ліпсієвої праці «*Monita et exempla politica libri duo, qui virtutes et vitia principum spectant*» («Політичних напучувань і прикладів 2 книги, які показують чесноти й вади володарів»), що вперше побачила світ в Антверпені 1605 р. Цей пере-

¹ Там само. С. 78.

² Там само. С. 200.

³ Там само. С. 211.

⁴ Там само. С. 221.

⁵ Там само. С. 222–223.

⁶ Прокопович Ф. *Філософські твори*. Т. 3. К., 1981. С. 415.

⁷ Российский государственный исторический архив. Ф. 796, оп. 42, д. 61, л. 96.

⁸ *Києво-Могилянська академія в іменах*. С. 289.

клад було завершено 1721 р. за підтримки Прокоповича, але невдовзі їхні шляхи розійшлися ¹. У 1722 р. Кохановського імператорським указом було позбавлено статусу проповідника й відправлено до Києва; утім, за перекладацьку роботу Кохановський отримав від Св. Синоду 20 рублів згідно зі своїм клопотанням, де писав: «Умилосердися, Святейший Синоде, надо мною, бѣднымъ человекомъ, понеже теперь в крайнюю скудость пришел, хочу в Киев ѣхать, а подводы отнюдь не имѣю за что наняти» ².

Праці Ліпсія, серед іншого, мали за мету подати на прикладі діянь великих мужів взірці управління державою, що впливало з усталеного погляду на історію як наставницю життя. Такою змальовано її роль і в написаній Симоном Кохановським «*Похвали історії*», що передує його перекладові Ліпсієвої праці «*Monita et exempla politica*». Завдання історії – розповісти про минуле, оскільки людина від природи бажає знати, що було до нас: «дабы есмы не всегда были дѣтми, которое имя прилично есть тѣм, которые не знают вещей, прежде себя собывшихся» ³. Інша причина потреби в знанні історії для кожної людини – це повчання. Історію пишуть для того, йдеться в «*Похвалі*», щоб вона стала скарбом для нащадків, щоб втішала і давала насолоду та користь усім, а особливо тим, кого доля обрала управляти державними справами. Історія, стверджує автор:

нѣчто иное есть, точию жития человеческого зеркало. Яко же бо в зеркало смотрящи удобъ могут помаранное лице свое отерти, тако и во историях что полезно и чесно, и что худо и безчесно дѣлано, ясно видим ⁴.

Далі автор наводить приклади захоплення історією визначних мужів: Сципіон любив читати Ксенофонта не тільки вдома, а й «в обозе между шумом трубным»; Ксенофонта поважав Цицерон; Август клав собі під голову книгу Тіта Лівія; Альфонс, король арагонський, тяжко захворівши, так захопився читанням оповіді Курція про Олександра Македонського, що й одужав. Завершуючи цю похвалу, Кохановський пише, що ще є багато книжок «не на русском языке», тому мета його перекладу – показати корисність історії для всіх «не точию на высоком достоинстве сидящем и государственные дѣла управляющим, но и тѣм, которые кромѣ единого дому своего, или кромѣ единого себе болѣе не имѣют что управлять» ⁵.

¹ Про спротив Феофана Прокоповича надрукуванню перекладених Кохановським «*Monita et exempla politica*» Ліпсія див.: Броджі Беркофф Дж. *До питання про гомілетуку Стефана Яворського* // Київська академія. Вип. 2–3. К., 2006. С. 94 (прим. № 29).

² *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода*. Т. 2., ч. 2. СПб., 1878. С. 153.

³ Российская Публичная библиотека им. М. Салтыкова-Щедрина. Отдел рукописей. Ф. II. 48, л. 2.

⁴ Там само. А. 3.

⁵ Там само. А. 5.

Що ж до самого тексту *«Monita et exempla politica»*, який переклав Кохановський, то ні перша його частина, яку присвячено морально-етичним настановам володарю та підданам, ні друга, де йдеться про державний устрій (Ліпсій надає перевагу монархії, котра «лучшая есть паче иных образов владѣнія»), м'яко кажучи, не вповні відповідали російській імперській ситуації. Це стосується і міркувань Ліпсія «о пременении царю, како добрии цари удобь злыми стають», і його настанов монархам про дотримання законів, про правосуддя, що його володар мусить забезпечувати підданам, про віру, яку він повинен берегти, про великодушність, подружню вірність, маєстат тощо. Варто додати, що хоч переклад Кохановського не вийшов друком, але був відомий, зокрема, його читали в гуртку Артемія Волинського: у 1740 р. під час слідства він хотів спалити рукопис, та не встиг¹. Наведені Ліпсієм характеристики Клеопатри, Мессаліни та «неаполітанської королеви» надто виразно наштовхували на паралелі з тогочасним правлінням у Росії Анни Іоановни, тому Волинський нібито заявив: «Эта книга не нынешнего времени читать»².

Певний перегук із політичними ідеями Ліпсія можна зауважити, як видається, у Конституції Пилипа Орлика та маніфестах, написаних ним на еміграції. Так, перехід під протекцію шведського короля Орлик обумовлює правом боротьби проти тирана – московського царя Петра І, який ставить себе вище закону і звичаїв (так про тирана сказано і в Ліпсія). У маніфесті від 4 квітня 1712 р. про укладання союзу з Османською імперією Орлик наголошує на природному праві визволитися від «тиранічного ярма» Москви, яка «порушила закони і вольності козацької нації»³. Врешті, виписані в Конституції обов'язки Генеральної Ради, члени якої мають «чесно і щиро, не дбаючи про жодний зиск – свій власний, чи інших осіб, відкинувши заздрощі і мстиві умисли, давати слушні поради, щоб не заподіяти урази честі гетьмана, ані шкоди справам Вітчизни»⁴, теж перегукуються з міркуваннями Ліпсія про мудрих сенаторів та радників володаря.

Підсумовуючи, можна припустити, що наявність у бібліотеці Стефана Яворського, чиїм учнем був Пилип Орлик, та в бібліотеках інших професорів Києво-Могилянської академії праць Ліпсія засвідчує їх використання в академічних курсах, а отже – й вплив на уявлення студентів про «справедливі» моделі державного устрою та про морально-етичні норми поведінки володарів.

¹ Пекарский П. *Наука и литература в России при Петре Великом*. С. 219.

² Там само. С. 220.

³ Орлик П. *Конституція, маніфести та літературна спадщина*. С. 120.

⁴ Там само. С. 54.